

Олена Пастушенко,

головний спеціаліст департаменту атестації кадрів
Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України,
канд. філол. наук

**СУЧАСНІ ДИСЕРТАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ
ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ
ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(друга половина XIX ст. – перша чверть XX ст.)**

У статті розглядаються питання розвитку дисертаційних досліджень у період незалежності України (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.) як комплексних досліджень, присвячених історії української преси та газетної періодики у найбільш активний період становлення і розвитку національно-культурного руху (з другої половини XIX ст. до 1917 р.) та реалізації ідеї української державності в період Української революції 1917–1920 рр. Розглянуто теми, зміст дисертацій, окреслено коло авторів та виокремлено деякі напрями досліджень, показана необхідність напрямів подальших досліджень.

Ключові слова: українська преса, газетна періодика, національно-культурний рух, Українська революція 1917–1920 рр., українське державотворення.

Період національного руху та державотворення кінця XIX ст. – 20-х років XX ст. лише в 90-х роках XX ст. став об'єктом ґрунтовних та неупереджених наукових досліджень в історичних та філологічних дослідженнях, що пояснювалося фактичною забороною цієї проблематики в радянський період з ідеологічних причин. Здобуття Україною незалежності та формування демократичного суспільства в 90-х роках створили умови для стрімкого розвитку комплексних та поглиблених об'єктивних досліджень національної історії, серед яких окремого значення набув напрям історії преси та періодики, про що свідчить понад 120 захищених в Україні дисертацій [1], а також близько 100 виданих бібліографічних покажчиків з історії преси [2].

Мета і завдання статті полягають у тому, щоб встановити основне коло та напрями пресознавчих досліджень, охарактеризувати загальну вивченість теми. Об'єктом дослідження є дисертації у галузі історичних, філологічних наук та соціальних комунікацій, присвячені пресі як джерелу з історії другої половини XIX – першої чверті XX ст. – періоду формування,

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34
розвитку та реалізації національного руху під час Української революції 1917–1920 рр. Цей період складається з трьох етапів: друга пол. XIX – поч. XX ст., коли преса вивчається як джерело дослідження національно-культурної політики та національно-культурного руху; 1905–1917 рр., коли преса здійснювала пропаганду національно-культурного руху та відстоювала національні домагання українства; Українська революція 1917–1920 рр. та національно-визвольні змагання за Українську державу, коли почалося державне будівництво, а питання державотворення набули реальної гостроти в умовах діяльності різних урядів.

Новизна статті полягає у тому, що аналітичний огляд дисертаційних досліджень цієї проблематики розглядається в історіографії вперше, визначено напрями та коло дисертаційних досліджень періоду незалежності України.

Дисертації першої групи присвячені значним періодам та висвітлюють загальні тенденції розвитку української преси, де обраний нами період знайшов висвітлення як частина дослідження. Серед таких праць слід відзначити докторські дисертації О. Ф. Коновця, І. В. Крупського, І. З. Павлюка, М. М. Романюка.

У дослідженні О. Ф. Коновця на звання доктора історичних наук розкрито склад та джерельну значущість періодичної преси України XIX – першої третини XX ст. в контексті питання боротьби науково-просвітницької преси за формування національної свідомості, культури українців, розкрито напрями просвітництва, боротьби за державність, характеризуються особи діячів науки та культури, які заклали засади української преси. Розглянуто види, спрямування науково-просвітницької преси, основні жанри, види та зміст публікацій, їхній вплив на розвиток української культури [3].

Фундаментально досліджувалася джерельна цінність різних видів та напрямів періодичної преси періоду другої половини XIX – першої чверті XX ст. І. В. Крупським у докторській дисертації у галузі історичних наук. Автор підкреслює, що об'єктом дослідження стали теоретико-методологічні аспекти становлення, розвитку та функціонування української національно-патріотичної журналістики як історичного джерела, методи впливу преси на державотворчі процеси, висвітлено розвиток ідей, підходів різних політичних сил, подана характеристика процесів трансформації національної свідомості, розвитку ідей від культурно-просвітницької діяльності до вимог автономії та далі – незалежності [4]. У дослідженні розглядалися питання національно-патріотичної журналістики в Україні в цілому, проблематика газетно-публіцистичних статей, регіональні

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34
особливості, специфічні напрями української преси (зокрема, преси галицького стрілецтва) та української газети як художньо-поліграфічного феномена.

Докторська дисертація М. М. Романюка в галузі історичних наук присвячена українській пресі Північної Буковини як джерелу вивчення суспільно-політичного життя краю (1870–1940 рр.) за умов австрійського панування та румунської окупації краю. Він розглядає питання виникнення українських суспільних течій та політичних партій, їх програмні вимоги; ставлення Австро-Угорської монархії (1870–1918 рр.) та королівської Румунії (1918–1940 рр.) до національної преси; економічного, суспільно-політичного та культурного життя краю і формування національної свідомості українців, згуртування народних мас навколо ідеї створення окремого українського автономного краю та проголошення незалежної держави, утвердження державницьких ідей [5].

Дисертація І. З. Павлюка із соціальних комунікацій охоплює легальну пресу усього періоду 1917–2000 рр. і присвячена таким регіонам, як Волинь, Полісся, Холмщина та Підляшшя [6], де комплексно досліджено українськомовну легальну пресу цих історичних місцевостей на різних етапах у контексті загальносвітових історичних процесів ХХ ст.: 1917–1939 рр. (у складі Російської імперії та з 1921 р. – Польської республіки); 1939–1941 рр., 1941–1944 рр. (передусім, окупаційну пресу періоду Генеральної губернії та Райхскомісаріату); 1944–1990 рр.; а також 1990–2000 рр. – періоду формування незалежної України – у зіставленні з радянською пресою УРСР. Показано близькість демократичних моделей розвитку преси у дорадянський період та у часи незалежності, а форми існування окупаційної преси описано як реалізацію тоталітарного архетипу з домінуванням інтересів ідеологічної системи над духовними інтересами особистості. У науковий обіг введено 424 часописи та тисячі імен учасників творення інформаційно-комунікаційного простору періодичної преси.

Друга група умовно репрезентує розвиток регіональної преси, який розглянуто у дослідженнях К. М. Ульянової, О. М. Хімяк, Н. П. Олешко, В. В. Гутковського, О. В. Пархитька. Особливості становлення, функціонування й основних тенденцій розвитку преси Луганщини 1917–1938 рр. у контексті суспільно-політичних подій краю розглянуто у кандидатській дисертації із соціальних комунікацій К. М. Ульянової, яка проаналізувала передумови виникнення та становлення типу «партійно-радянської преси» з урахуванням специфіки регіональних і загальноукраїнських факторів, становлення радянських державних підходів до ролі преси, ролі окремих осіб у цьому процесі [7]. Поглиблено вивчалася преса

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34
Галичини: О. М. Хімяк – про роль преси Галичини ХІХ – початку ХХ ст. [8]; Н. П. Олешко – національно-визвольний рух у Галичині на початку ХХ ст. та українська преса Наддніпрянської України [9].

Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина ХІХ ст. – 1920 р.) розглядалася В. В. Гутковським [10]. Висвітлено роль українських громадсько-політичних діячів у заснуванні періодичних видань, розкрито політику самодержавства і російського більшовизму щодо українських культурних та державотворчих проблем, з'ясовані основні етапи розвитку державної ідеї: від культурно-просвітньої діяльності і до вимог автономії і незалежності держави. Охарактеризовано роль преси у пробудженні нації до політичного життя, проаналізовано проблематику газетно-публіцистичних виступів, присвячених національно-культурним та державотворчим проблемам української нації.

Більш вузькі питання регіонального характеру досліджено у дисертації О. В. Пархитько, присвяченій одеській періодичній пресі періоду визвольних змагань [11], де розкрито деякі питання щодо принципової відмінності преси періоду національно-визвольних змагань від періодичних видань часів царату та радянської влади.

Важливу групу становлять кандидатські дисертації, присвячені окремим газетам, які здійснювали великий вплив на формування свідомості українського народу або представляли опозиційні погляди. Серед них дослідження, зокрема, А. А. Кобинець, Т. С. Гринівського, Ю. М. Половинчак.

Газеті «Громадська думка» / «Рада» (1905–1914 рр.) як першій щоденній українськомовній газеті Наддніпрянської України, яка сприяла утвердженню національної ідеї, на сторінках котрої публікувалися видатні письменники та громадські діячі, присвятила дослідження А. А. Кобинець [12]. Часопису «Книгарь» як осередку вивчення видавничої справи в Україні періоду визвольних змагань (1917–1920 рр.) була присвячена робота Т. С. Гринівського [13]. Там охарактеризовано завдання, структуру, архітектуру, змістове наповнення та методику подання публікацій. Установлено авторів видання, систематизовано та проаналізовано статейні та рецензійні матеріали «Книгаря», висвітлено стан української видавничої справи періоду 1917–1920 р. та місце часопису у розвитку національного книгознавства.

Слід згадати й дисертацію Ю. М. Половинчак, присвячену боротьбі газети «Киевлянин», яка відображала позицію представників монархічно налаштованих кіл, з українством наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., в тому числі у питаннях державної політики [14].

Історико-культурний аспект представляють роботи Г. Я. Рудого та О. А. Яцини. Проблему розвитку періодики в контексті формування української культури досліджував Г. Я. Рудий, який розглядав періодику України як масове історичне джерело (1917–1920 рр.). У дисертації розкрито загальні тенденції формування і функціонування газетної періодики України в період Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, УСРР, запропоновано її систематизацію і класифікацію, проаналізовано тематику і зміст опублікованих матеріалів періодичних видань, в тому числі загальні державотворчі підходи та принципи в системі духовних цінностей українського народу [15]. Питання розвитку української преси другої половини XIX – початку XX ст. як чинника формування національної свідомості та утвердження національної ідеї українців, боротьба за автономію України, реформування виборчого законодавства в умовах відсутності української незалежної держави, розвиток національно-визвольного руху, зокрема роль преси у національно-культурному русі 1907–1914 років, висвітлені у праці О. А. Яцини [16].

Аспект військової преси також знайшов своє висвітлення. У дослідженні С. П. Сегеди розкрито формування типу військового видання в процесі Українського державотворення 1917–1920 рр. (за матеріалами часопису «Стрілець») [17], питання української військової преси як складника інформаційного простору в реалізації ідеї державності (1917–1921 рр.) розглянуті О. П. Позняковим [18].

Найбільш уважно досліджувалися питання суспільно-політичної ролі преси у період 1917–1920 рр. у працях О. В. Богуславського, Д. В. Будкова, П. І. Губи. Так, дослідження О. В. Богуславського присвячено інформаційно-пресовій діяльності Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. [19]. Ним розкрито процес становлення, розбудови та функціонування урядової пропагандистської інформаційно-пресової служби у цей період, з'ясовано, що урядові чиновники надавали важливого значення пропаганді української ідеї та інформаційній роботі в масах, про що свідчать законодавчі акти, створення відповідних урядових структур та інфраструктури інформаційної діяльності.

Важливі аспекти міжнародної діяльності Української держави цього періоду досліджено у праці Д. В. Будкова, присвяченій міжнародно-інформаційній діяльності Української держави 1917–1923 рр. [20], де спеціально проаналізовано пресу за часів діяльності Центральної Ради Української Народної Республіки, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, радянської України (УСРР), Державного Центру УНР в еміграції, розкрито процес відродження національної державності,

прагнення України встановити свій статус на міжнародній арені, сприяння громадських організацій та української діаспори у міжнародно-інформаційній роботі українських урядів та дипломатичній роботі тощо.

Тематика ролі преси як джерела дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр. продовжується у докторській дисертації П. І. Губи [21], де здійснено джерелознавчий аналіз матеріалів періодичної преси у контексті історії національно-визвольних змагань і державотворчих процесів в Україні у період 1917–1920 рр., розкрито форми, методи та засоби відображення державотворчого процесу на різних етапах Української революції та тенденції становлення і розвитку газетної періодики як історичного джерела, інформаційний потенціал для з'ясування державницької місії Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, їх внутрішньої та зовнішньої політики.

Отже, серед дисертацій, присвячених цьому періоду, найбільш фундаментальними є дослідження І. В. Крупського, Г. Я. Рудого, С. П. Сегеди, О. В. Богуславського, В. В. Гутковського, О. В. Пархитька, Д. В. Будкова, П. І. Губи, О. А. Яцини, Н. П. Олешко, О. М. Хімяк.

Щодо ролі преси в національно-культурному будівництві та українському державотворенні найбільш активно досліджувався період 1917–1920 рр., було проаналізовано коло видань, тенденції становлення та розвитку газетної періодики як історичного джерела, форми, методи та засоби відображення державотворчого процесу на різних етапах Української революції, їх внутрішньої та зовнішньої політики.

Загалом розглядалися питання загальної та регіональної історії преси, діяльність окремих часописів та газет, роль преси в національно-культурному та суспільно-політичному процесах в Україні, оцінювалася джерельна значущість періодичної преси України XIX – першої третини XX ст. Було розглянуто близько 600 окремих видань, розкрито діяльність редакційних колективів, окремих видавництв, письменників та видавців.

Період другої половини XIX ст. і доби Української революції 1917–1920 рр. привернув найбільшу увагу з боку істориків-джерелознавців та журналістів, що визначається величезною роллю преси в історичних суспільних процесах, потребами наукового осмислення її подальшого розвитку, її значення в соціокомунікаційних взаємодіях, оскільки проблематика дисертаційних досліджень висвітлює найбільш актуальні та гострі питання історії та сучасного стану преси та газетної періодики. Історія преси як активного засобу формування національної свідомості, культури, державного будівництва стала помітним об'єктом дисертаційних досліджень з 90-х років XX ст. та досліджується донині.

Якщо загальні тенденції, що характеризують періодичну пресу цього періоду, можна вважати в цілому вивченими, зокрема питання культурно-національного та політичного змісту, то питання щодо редакційно-видавничих процесів окремих часописів та газет, особистостей видавців, проблематики видань, а також соціокомунікаційних особливостей, що визначали характер української преси та газетної періодики того часу, ще потребують поглибленого дослідження.

Список використаних джерел

1. *Пастушенко О. В.* Розвиток дисертаційних досліджень з історії періодичної преси в Україні у 90-х роках ХХ ст. – початку 10-х років ХХІ ст.: бібліографічний аспект // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 15. – К., 2012. – С. 301–323.
2. *Пастушенко О. В.* Бібліографічні покажчики з історії преси та наукової періодики в Україні (1990–2011 рр.) як джерельна база історико-бібліографічних досліджень // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 16. – К., 2012. – С. 498–514.
3. *Коновець О. Ф.* Науково-просвітницька преса України ХІХ – першої третини ХХ ст. Історія. Теорія. Практика: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.10 / О. Ф. Коновець. – 1994. – 39 с.
4. *Крупський І. В.* Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського – К., 1996. – 29 с.
5. *Романюк М. М.* Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870–1940 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / М. М. Романюк. – 2000. – 36 с.
6. *Павлюк І. З.* Українськомовна легальна преса Волині, Полісся, Холмищини та Підляшшя 1917–2000 років як структурна частина загальнонаціонального інформаційного простору: автореф. дис. ... д-ра наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / І. З. Павлюк. – 2009. – 40 с.
7. *Ульянова К. М.* Преса Луганщини 1917–1938: становлення та основні тенденції розвитку: автореф. дис. ... канд. наук з соц. комунікацій: 27.00.04 / К. М. Ульянова. – 2009. – 20 с.
8. *Хімяк О. М.* Українська преса другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як чинник формування національної свідомості українців Галичини: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2006. – 18 с.
9. *Олешко Н. П.* Український національно-визвольний рух у Галичині на початку ХХ ст. та українська преса Наддніпрянської України: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 16 с.
10. *Гутковський В. В.* Українська преса Наддніпрянщини в національно-

11. *Пархитько О. В.* Одеська періодична преса періоду визвольних змагань: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / О. В. Пархитько. – 2005. – 20 с.
12. *Кобинець А. В.* «Громадська думка» / «Рада» (1905–1914 рр.) – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / А. В. Кобинець. – 2005. – 20 с.
13. *Гриневський Т. С.* Часопис «Книгарь» як осередок вивчення видавничої справи в Україні періоду визвольних змагань (1917–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.05 / Т. С. Гриневський. – 2008. – 20 с.
14. *Половинчак Ю. М.* Боротьба газети «Киевлянин» з українством наприкінці ХІХ – початку ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю. М. Половинчак. – 2007. – 23 с.
15. *Рудий Г. Я.* Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Г. Я. Рудий. – 2004. – 33 с.
16. *Яцина О. А.* Національно-культурний рух 1907–1914 років і українська преса: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Яцина. – 2002. – 16 с.
17. *Сегеда С. П.* Формування типу військового видання в процесі Українського державотворення 1917–1920 рр. (за матеріалами часопису «Стрілець»): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / С. П. Сегеда. – 1999. – 19 с.
18. *Позняков О. П.* Українська військова преса як складова інформаційного простору в реалізації ідеї державності (1917–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 20 с.
19. *Богуславський О. В.* Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут журналістики. – К., 2002. – 20 с.
20. *Будков Д. В.* Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917–1923 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д. В. Будков. – 2003. – 17 с.
21. *Губа П. І.* Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / П. І. Губа. – 2007. – 39 с.